

O'G'UZ SHEVALARI LEKSIK TIZIMIDA MADANIY KONSEPTLARNING KOGNITIV-SEMANTIK STRUKTURASI

Mohira Sa'dullayeva,

Navoiy davlat universiteti o'qituvchisi f.f.f.d. (PhD),

DSc mustaqil izlanuvchisi

E-mail: mohirasobirovna2020@gmail.com

ORCID 0009-0004-5071-7066

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'g'uz shevalari leksik tizimi doirasida shakllangan madaniy konseptlarning kognitiv-semantik strukturasi kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'g'uz shevalariga xos konseptlarning ichki tuzilishini aniqlash, xususan, ularning semantik yadrosi, periferiya qatlamlari hamda baholovchi (aksiologik) komponentlarini ochib berishdan iborat. Shuningdek, konseptlarning til va tafakkur tizimidagi o'rni, ularning etnomadaniy mazmun bilan uzviy bog'liqligi ham alohida e'tiborga olinadi.

Tadqiqot jarayonida kognitiv-semantik tahlil, komponent tahlili hamda kontekstual tahlil metodlaridan kompleks foydalanildi. Mazkur metodlar yordamida o'g'uz shevalaridagi leksik birliklar tarkibida mujassamlashgan madaniy mazmun, konseptual belgilar va ularning funksional-semantik xususiyatlari aniqlashtirildi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'g'uz shevalari leksikasida aks etgan madaniy konseptlar o'zining ko'p qatlamli tuzilishi, dialektal variativligi hamda etnomadaniy motivatsiyasi bilan ajralib turadi. Shuningdek, konseptual maydonlarning shakllanishida tarixiy-lisoniy omillar, milliy dunyoqarash va an'anaviy madaniyatning muhim o'rni mavjudligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: o'g'uz shevalari, madaniy konsept, kognitiv semantika, konseptual maydon, dialekt leksikasi, etnomadaniy belgi, semantik motivatsiya.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the cognitive-semantic structure of cultural concepts formed within the lexical system of Oghuz dialects. The main objective of the study is to identify the internal structure of concepts specific to Oghuz dialects, particularly their semantic core, peripheral layers, and evaluative (axiological) components. Special attention is given to the role of these concepts in the system of language and cognition, as well as to their close connection with ethnocultural content.

The research employs a комплекс approach using cognitive-semantic analysis, componential analysis, and contextual analysis. Through these methods, the cultural meanings embedded in lexical units of Oghuz dialects, their conceptual features, and functional-semantic characteristics are systematically revealed.

The findings demonstrate that cultural concepts reflected in the lexical system of Oghuz dialects are characterized by a multi-layered structure, dialectal variability, and ethnocultural motivation. Furthermore, the study substantiates the significant role of historical-linguistic factors, national worldview, and traditional culture in the formation of conceptual fields.

Keywords: Oghuz dialects, cultural concept, cognitive semantics, conceptual field, dialectal lexicon, ethnocultural marker, semantic motivation, axiological component, semantic core and periphery, dialectal variability.

Аннотация. В данной статье комплексно анализируется когнитивно-семантическая структура культурных концептов, сформировавшихся в лексической системе огузских диалектов.

Основной целью исследования является выявление внутренней структуры концептов, характерных для огузских диалектов, в частности их семантического ядра, периферийных слоёв и оценочного (аксиологического) компонента. Особое внимание уделяется роли данных концептов в системе языка и мышления, а также их тесной связи с этнокультурным содержанием.

В ходе исследования применён комплекс методов, включающий когнитивно-семантический, компонентный и контекстуальный анализ. С помощью данных методов выявлены культурные значения, заложенные в лексических единицах огузских диалектов, их концептуальные признаки и функционально-семантические особенности.

Результаты исследования показывают, что культурные концепты, отражённые в лексике огузских диалектов, характеризуются многослойной структурой, диалектной вариативностью и этнокультурной мотивированностью. Кроме того, обоснована значимая роль историко-лингвистических факторов, национального мировоззрения и традиционной культуры в формировании концептуальных полей.

***Ключевые слова:** огузские диалекты, культурный концепт, когнитивная семантика, концептуальное поле, диалектная лексика, этнокультурный признак, семантическая мотивация, аксиологический компонент, семантическое ядро и периферия, диалектная вариативность.*

Kirish. O‘zbek tilshunosligida shevalar leksikasini o‘rganish an’anaviy ravishda tarixiy-etimologik, areal-lingvistik hamda izohli-leksikografik yo‘nalishlarda olib borilgan bo‘lib, bu tadqiqotlar natijasida dialektal birliklarning kelib chiqishi, tarqalish hududi va ma’no doiralari muayyan darajada yoritilgan. Biroq leksik tizim tarkibida yashirin holda mujassamlashgan, til orqali uzatiladigan madaniy bilimlar qatlamini kognitiv-semantik nuqtayi nazardan rekonstruksiya qilish masalasi hozirga qadar yetarli darajada tizimli va izchil tadqiq etilmagan.

Zamonaviy lingvistikaning antropotsentrik yo‘nalishlari, xususan, kognitiv semantika va lingvokulturologiya doirasida til birliklarini inson tafakkuri, tajribasi va madaniy qadriyatlari bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganish zarurati kuchayib borayotgan bir sharoitda mazkur masala alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

O‘g‘uz shevalari ushbu jihatdan alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Bir tomondan, ular turkiy tillarning o‘g‘uz qatlamiga genetik va struktur jihatdan yaqinligi bilan ajralib turadi, ikkinchi tomondan esa o‘zbek tilining dialektal kontinuumida o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Shu bois ular til va madaniyat o‘zaro munosabatini, konseptual mazmunlarning qatlamlanishini hamda ma’no ko‘chishlarining ijtimoiy-amaliy tajriba bilan bog‘liqligini kuzatish uchun boy empirik materialni taqdim etadi. O‘g‘uz shevalaridagi leksik birliklar nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki ular orqali muayyan etnik jamoaning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va kundalik tajribasi ham aks etadi.

Mazkur tadqiqot doirasida “madaniy konsept” tushunchasi keng talqinda qo‘llanadi. U faqat alohida “madaniy so‘zlar” jamlanmasini emas, balki kundalik nutqda faol qo‘llanadigan, jamoa tajribasini, me’yoriy bahoni, amaliy bilimni hamda tipik vaziyatlarni model qiluvchi leksik birliklar ortida mujassamlashgan kognitiv tuzilmalarni anglatadi. Shu nuqtayi nazardan, o‘g‘uz shevalari leksikasini konseptlar tizimi sifatida talqin qilish, ularning semantik yadrosi, periferiyadagi assotsiativ-semantik qatlamlari hamda

baholovchi komponentlarining dialektal realizatsiyasini aniqlash o'zbek tilshunosligida, xususan, kognitiv dialektologiya yo'nalishida dolzarb ilmiy vazifalardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki, amaldagi dialektologik izlanishlarda sheva leksik birliklari ko'pincha "variant so'z" yoki "mahalliy nom" sifatida qayd etilib, ularning konseptual funksiyasi, ya'ni dunyo tasvirini shakllantirishdagi roli, semantik strukturasi mujassamlashgan bilim formatlari hamda madaniy skriptlar bilan aloqasi yetarli darajada izohlanmaydi. Natijada dialektal materialning ilmiy salohiyati tor doirada — asosan nominativ tafovutlarni qayd etish bilan cheklanib qoladi. Mazkur ilmiy bo'shliq, ayniqsa, konseptual maydonlarni sheva materialida tizimli ravishda rekonstruksiya qilish, konseptning semantik yadrosi va periferiyasini aniqlash hamda bu qatlamlarning etnomadaniy motivatsiyasini asoslash metodikasining yetarlicha ishlab chiqilmaganida yaqqol namoyon bo'ladi.

Mazkur maqola aynan shu ilmiy bo'shliqni qisman to'ldirishga qaratilgan. Unda o'g'uz shevalari leksik tizimida aks etgan bir qator madaniy konseptlar — xususan, uy-joy va ro'zg'or, mehmondo'stlik va muomala, mehnat va hunar, qarindoshlik va ijtimoiy yaqinlik, vaqt va mavsumiylik kabi konseptual sohalar kognitiv-semantik model asosida tahlil qilinadi. Ushbu konseptlar orqali dialektal leksik birliklarning nafaqat ma'no tuzilishi, balki ularning ortida turgan madaniy bilimlar tizimi ham yoritiladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi o'g'uz shevalari leksikasida madaniy konseptlarning kognitiv-semantik strukturasi aniqlash hamda ularning tipologik xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, konseptni dialektal leksik tizim birligi sifatida operatsionallashtirish, ya'ni uni ifodalovchi leksik indikatorlar, semantik belgilar va aksiologik komponentlarni aniqlash; ikkinchidan, konseptlarning semantik yadrosi va periferik qatlamlarini ajratish hamda ularning o'zaro bog'lanish mexanizmlarini ko'rsatish; uchinchidan, dialektal variativlikning etnomadaniy motivatsiyasini, ya'ni ma'no qatlamlarining shakllanish sabablarini ijtimoiy-amaliy tajriba bilan izohlash; to'rtinchidan, o'g'uz shevalari materialini umumturkiy kontekst va o'zbek adabiy tili fonida qiyosiy jihatdan baholash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi dialekt leksikasini konseptual maydonlar tizimi sifatida talqin qilish, konseptual struktura doirasida nominativ, tasviriy-metaforik va baholovchi qatlamlarni differensial tarzda ajratib ko'rsatish hamda o'g'uz shevalarida ushbu qatlamlarning o'ziga xos konfiguratsiyasini ilmiy asoslash bilan belgilanadi. Shu bilan birga, ishda dialektal materialning kognitiv-semantik tahlili orqali til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini aniqlashga ham muayyan hissa qo'shiladi.

Metodlar. Tadqiqot metodologiyasi kognitiv semantika hamda lingvomadaniyatshunoslikning asosiy tamoyillariga tayanadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, konsept til orqali verballashadigan bilimlar tizimi sifatida talqin qilinadi va u individual emas, balki jamoaviy tajriba hamda madaniy ong mahsuli sifatida qaraladi. Shu bois

konseptni aniqlash jarayonida faqat alohida leksik birliklar emas, balki ularning nutqdagi qo'llanish xususiyatlari, semantik kengayishlari, frazeologik birikmalardagi ishtiroki hamda baholovchi komponentlari kompleks holda tahlil qilindi. Bunday integrativ yondashuv konseptning ichki strukturasi va funksional xususiyatlarini to'liqroq ochishga imkon beradi.

Metodlarning birinchi bosqichi deskriptiv va sistem tahlilga yo'naltirildi. Ushbu bosqichda o'g'uz shevalarida uchraydigan leksik birliklar semantik mezonlar asosida guruhlariga ajratilib, ularning ichki tizimi, ya'ni ierarxik tuzilishi hamda paradigmatic va sintagmatik munosabatlari aniqlashtirildi. Bu jarayon konseptual maydon doirasida birliklarning o'zaro aloqadorligini ko'rsatish, ularning markaziy va ikkilamchi pozitsiyalarini belgilashga xizmat qildi.

Ikkinchi bosqich komponent tahlil asosida olib borildi. Unda har bir konseptni tashkil etuvchi minimal semantik belgilar aniqlanib, ularning barqaror (yadroviy) va o'zgaruvchan (periferik) qismlari farqlandi. Natijada konseptning semantik yadrosi — umumiy, asosiy va nisbatan barqaror belgilar majmui sifatida, periferiya esa kontekstga bog'liq holda o'zgaruvchan, assotsiativ va qo'shimcha ma'no qatlamlari sifatida talqin qilindi. Bu yondashuv konsept strukturasi ichidagi ichki differensiallashuvni aniqlash imkonini berdi.

Uchinchi bosqichda kontekstual tahlil qo'llanildi. Bu metod orqali dialektal birliklarning real nutqiy vaziyatlarda qanday qo'llanishi, ularning qanday pragmatik yuklama kasb etishi hamda qaysi ijtimoiy va axloqiy me'yorlarni ifodalashi aniqlashtirildi. Ayniqsa, baholovchi komponentlarni aniqlashda kontekst tahlili muhim rol o'ynadi, chunki aynan nutq jarayonida leksik birliklar orqali jamoaviy baho, stereotip va normativ qarashlar yuzaga chiqadi.

Natijalar. Tahlil shuni ko'rsatdiki, o'g'uz shevalari leksik tizimida madaniy konseptlar odatda uch qatlamli kognitiv-semantik struktura ko'rinishida namoyon bo'ladi. Birinchi qatlam konseptning semantik yadrosi bo'lib, u yuqori darajada barqaror, ko'p kontekstlarda saqlanadigan va nominativ funksiyani asosiy tarzda bajaradigan belgilardan tashkil topadi. Masalan, uy-joy va ro'zg'or bilan bog'liq konseptlarda yadro "makon", "panoh", "oila faoliyati markazi" singari belgilarga birikadi; bu belgilarning dialektal nomlanishi farqlanishi mumkin, biroq konseptual yadro vazifasi odatda saqlanadi. Ikkinchi qatlam periferiyadir: u lokal tajribaga, hududiy turmush tarziga, hunarmandchilik yoki xo'jalik tipiga bog'liq qo'shimcha belgilarni o'z ichiga oladi; aynan shu qatlamda o'g'uz shevalarining o'ziga xosligi kuchli ko'rinadi. Uchinchi qatlam baholovchi va normativ komponent bo'lib, muayyan konsept doirasidagi "yaxshi-yomon", "ma'qul-noma'qul", "odobli-odobsiz" kabi ijtimoiy baholarni kodlaydi; bu qatlam ko'pincha sifatlash, kinoya, erkalash yoki kesatish vositalari, shuningdek, pragmatik ko'rsatkichlar orqali yuzaga chiqadi.

Mehmondo'stlik va muomala konsepti materialida konseptual yadroning "mehmonni kutib olish", "ehtimom ko'rsatish", "dasturxon" kabi universal belgilarga tayanishi aniqlanadi, biroq periferiyada o'g'uz shevalariga xos muomala formulalari, taklif va rad etishning yumshoq strategiyalari, shuningdek, mehmon va mezbom rolini taqsimlovchi leksik-pragmatik indikatorlar faol ishlaydi. Natijada bir xil amaliy vaziyat turli leksik vositalar bilan modellashtiriladi va konseptual mazmun "muomala ssenariysi" sifatida qatlamlanadi. Bu yerda kognitiv-semantik struktura faqat predmetni nomlash emas, balki ijtimoiy munosabatni tartibga solish funksiyasini ham bajarishi bilan farqlanadi. Demak, o'g'uz shevalarida konseptlar ko'pincha ssenariyli bilim formatiga ega bo'lib, nutq jarayonida ketma-ket harakatlar, odatiy replikalar va baholash mexanizmlarini uyg'unlashtiradi.

Mehnat va hunar konsepti doirasida esa yadroviy belgi "foydali faoliyat", "mahorat", "mehnat natijasi" ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi. Periferiyada esa hunarning lokal turlari, ish qurollari, jarayon bosqichlari va ishning sifat ko'rsatkichlari bilan bog'liq leksik maydon kengayadi. Muhim natija shuki, o'g'uz shevalarida jarayon nomlari va natija nomlari o'rtasidagi semantik ko'prik ko'pincha metaforik ko'chishlar orqali mustahkamlanadi: ishning "og'ir-yengil"ligi jismoniy tajribadan ijtimoiy bahoga o'tadi, "chala"lik va "pishiq"lik esa ovqat pishirish tajribasidan hunar sifatiga ko'chirilgan semantik model sifatida ishlaydi. Bu hodisa konseptual integratsiya natijasida leksik tizimda baholovchi komponentning kuchayishiga olib keladi va sheva nutqida ma'naviy me'yorlar bevosita ish sifatiga bog'lab tasvirlanadi.

Qarindoshlik va ijtimoiy yaqinlik konsepti bo'yicha natijalar shuni ko'rsatadiki, yadroviy belgi genealogik bog'liqlikni nomlashdan iborat bo'lsa-da, periferiyada "yaqinlik darajasi", "majburiyat", "uyat va andisha" kabi ijtimoiy-axloqiy kategoriyalar kuchli semantik yuk oladi. O'g'uz shevalarida ayrim qarindoshlik nomlari faqat shajarani bildirmaydi, balki kommunikativ masofa va hurmat darajasini belgilovchi indikator sifatida ham xizmat qiladi; shu bilan birga, ularning qo'llanishi vaziyatga mos ravishda yumshatish yoki kuchaytirish strategiyalarini yuzaga keltiradi. Natijada konseptual struktura "nomlash"dan tashqari "ijtimoiy tartib"ni modellashtiradi, ya'ni leksik birliklar kognitiv jihatdan me'yoriy ssenariylar bilan bog'lanadi.

Vaqt va mavsumiylik konsepti materialida konseptual yadroning "ketma-ketlik", "davriylik", "ish va marosim ritmi" belgilari bilan ifodalanishi kuzatildi. Periferiyada esa iqlim, xo'jalik davri, ko'chma ma'nolar va xalqona tasniflar bilan bog'liq leksik birliklar ko'payadi. O'g'uz shevalarida vaqtning abstrakt o'lchov sifatidagi tasviri bilan birga, "ishning vaqti", "mehmonning vaqti", "to'y-marosimning vaqti" kabi ssenariyli vaqt modellari faol bo'lib, bu modelda vaqt ijtimoiy vazifa bilan o'lchanadi. Bu natija madaniy konseptlarning muhim xususiyatini ko'rsatadi: dialektal leksika vaqtni fizik kattalik sifatida emas, balki jamoa tajribasida "moslik" va "o'rinnilik" kategoriyalari orqali konseptuallashtiradi.

Umumlashtirilgan holda, o'g'uz shevalari leksik tizimida madaniy konseptlar uch asosiy mexanizm orqali shakllanishi aniqlandi. Birinchisi nominativ variativlik bo'lib, u bir konseptning turli nomlar bilan ifodalanishi va shu orqali lokal identifikatsiya kuchayishini bildiradi. Ikkinchisi semantik motivatsiya bo'lib, ko'chma ma'no, metafora va metonimiya orqali yadro belgilar periferik tajriba bilan boyitiladi. Uchinchi pragmatik indeksatsiya bo'lib, baholovchi komponentlar nutqiy vaziyatga qarab faollashadi va konseptning normativ qirrasini mustahkamlaydi. Bu uch mexanizm birgalikda o'g'uz shevalarida konseptual maydonlarning dinamik va qatlamli tuzilishini yuzaga keltiradi.

To'rtinchi bosqich qiyosiy-uslubiy tahlilni o'z ichiga oldi. Bu bosqichda o'g'uz shevalariga oid leksik material o'zbek adabiy tili hamda boshqa turkiy tillardagi muqobil birliklar bilan solishtirildi. Qiyoslash jarayonida semantik yaqinlik va tafovutlar, shuningdek, ma'no qatlamlarining tarixiy shakllanishi va areal omillar bilan bog'liqligi hisobga olindi. Bu esa o'g'uz shevalarining umumturkiy til tizimidagi o'rnini aniqlashtirishga xizmat qildi.

Tanlangan metodlar majmui tadqiqot maqsadiga to'la mos keladi. Chunki konseptual struktura faqat leksik ma'nolarni izohlash bilan cheklanmay, balki semantik belgilar ierarxiyasi, ko'chma ma'nolarning motivatsiyasi hamda baholovchi komponentlarning nutqiy reallashuvi orqali tiklanadi. Shu jihatdan metodlarning kompleks qo'llanishi konseptni ko'p qatlamli birlik sifatida talqin qilish imkonini berdi.

Nazariy tayanch sifatida konsept va konseptualizatsiya, lingvomadaniy birliklar, dialekt semantikasi hamda kognitiv model masalalarini yorituvchi ilmiy manbalarning yondashuvlariga tayanildi [1; 4; 6]. Shuningdek, dialektologik materialni tizim sifatida ko'rish va uning leksik qatlamlarini tavsiflashda o'zbek dialektologiyasi hamda turkiyshunoslik doirasidagi tadqiqotlar bilan ilmiy uyg'unlik ta'minlandi [2; 3; 5; 7; 8; 9; 10].

Muhokama. Olingan natijalar kognitiv semantika doirasida konseptning ko'p qatlamli tuzilishi haqidagi nazariy qarashlar bilan uyg'unlikda ekanini ko'rsatadi. Xususan, konsept semantik yadrosi, periferik, konnotativ hamda ssenariyli komponentlar o'zaro bog'liq holda namoyon bo'lishi haqidagi fikrlar tasdiqlandi [6]. Shu bilan birga, o'g'uz shevalari materialida bu qatlamlilik faqat ichki semantik differensiallashuv bilangina emas, balki dialektal variativlik bilan uzviy bog'langan holda kuzatiladi. Natijada konseptual maydonlar ma'lum bir hududga xos tajriba va dunyoqarashni aks ettiruvchi o'ziga xos "lokal tajriba xaritasi" sifatida shakllanishi aniqlanadi.

Mazkur holat dialektologiyada keng tarqalgan "sheva so'zi adabiy til birliklarining oddiy varianti" degan soddalashtirilgan yondashuvni qayta ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Chunki variantlik faqat fonetik yoki nominativ tafovutlar bilan cheklanmay, balki konseptual periferiyaning qanday qurilganida, ya'ni qaysi semantik belgilar ustuvor yoki ikkilamchi ekanida ham namoyon bo'ladi. O'zbek dialektologiyasida leksik farqlanishning areal va tarixiy omillari keng yoritilgan bo'lsa-da [2; 3], mazkur

tadqiqot bu farqlanishning kognitiv asoslarini aniqlashtirishga intiladi. Boshqacha aytganda, muayyan hududda predmet va jarayonlar qanday tajriba asosida idrok etilgan bo'lsa, aynan shu tajriba konsept periferiyasining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi va u leksik-semantik tizimda mustahkamlanadi.

Madaniy konseptlarning ssenariyli tabiati haqidagi natijalar lingvomadaniyatshunoslikda konseptni faqat leksik birliklar majmui sifatida emas, balki ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini ham aks ettiruvchi tizim sifatida talqin qiluvchi yondashuvlar bilan mos keladi [4]. O'g'uz shevalari materialida, ayniqsa, muomala, mehmondo'stlik va qarindoshlik sohalariga oid konseptlarning pragmatik indeksatsiya orqali faol ishlashi shuni ko'rsatadiki, konseptual mazmun ko'pincha alohida til birliklaridan ko'ra nutqiy faoliyat jarayonida to'liqroq namoyon bo'ladi. Bu esa dialektal materialni faqat lug'aviy birliklar majmui sifatida emas, balki tipik kommunikativ vaziyatlar va ssenariylar kesimida o'rganish zarurligini asoslaydi. Shu jihatdan kontekstual tahlilning ustuvorligi yana bir bor tasdiqlanadi hamda dialekt semantikasini pragmatik omillar bilan uzviy bog'liqlikda talqin qilish zarurati yuzaga chiqadi.

Turkiyshunoslikdagi qiyosiy yondashuvlar nuqtayi nazaridan, o'g'uz shevalarida kuzatilgan metaforik ko'chishlar va baholovchi komponentlarning faolligi umumturkiy kognitiv modellarga mos keladi. Ma'lumki, turkiy tillarda jismoniy tajribadan ijtimoiy bahoga o'tish mexanizmi ko'plab semantik maydonlarda faol ishlaydi [8; 9]. Biroq o'g'uz shevalarida bu jarayon ayrim hollarda lokal xo'jalik shakllari va ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan yanada kuchliroq bog'langan holda namoyon bo'ladi. Masalan, mehnat konsepti doirasida "pishiq-chala" modeli yoki muomala konseptida "yumshoq rad etish" strategiyalarining leksik jihatdan nozik differensiallashuvi konsept periferiyasining mayda segmentlarga bo'linishini ko'rsatadi. Bu esa jamoa ichidagi muloqot me'yorlari, ijtimoiy tajriba murakkabligi va baholash tizimining rivojlanganligi bilan bog'liqdir. Mazkur kuzatuvlar konseptual differensiallashuv ijtimoiy ehtiyoj bilan ortishini ta'kidlovchi nazariy qarashlarni qo'llab-quvvatlaydi [6; 7], biroq bu ehtiyojning konkret ko'rinishlarini dialektal material asosida empirik jihatdan izohlash zarurati ham saqlanib qoladi.

Rus tilshunosligida ishlab chiqilgan konsept va lingvomadaniy birliklar nazariyasi, xususan, "konseptosfera" va "madaniy kod" tushunchalari madaniy ma'nolarni tizimli talqin qilish imkonini beradi [7]. Shu nazariy asosda o'g'uz shevalari leksik tizimi tahlil qilinganda, u o'zaro bog'langan kichik konseptosferalar majmui sifatida namoyon bo'ladi. Har bir konseptosfera ma'lum qadriyatlar, me'yorlar va amaliy bilimlar bilan to'ldirilgan bo'lib, ular o'zaro aloqador holda faoliyat yuritadi. Biroq dialektal material tahlili shuni ko'rsatadiki, bu konseptosferalar qat'iy ajratilgan emas, balki ko'pincha bir-biri bilan kesishadi: masalan, uy-joy konsepti mehmondo'stlik bilan, mehnat konsepti esa ijtimoiy obro' bilan uzviy bog'langan holda namoyon bo'ladi. Shunday qilib, dialektal konseptual tizimni tarmoqsimon model sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq bo'ladi, bunda markaz va periferiya munosabatlari nafaqat alohida konsept ichida, balki konseptlararo

bog‘lanishlarda ham yuzaga chiqadi. Bu esa konseptni izolyatsiyada emas, balki tizim ichidagi o‘zaro aloqalar kontekstida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosligida olib borilgan semantik tadqiqotlar leksik ma‘noning tarkibiy qismlarini ajratish hamda ko‘chma ma‘nolarning motivatsiyasini izohlashda muhim nazariy asos yaratgan [1]. Mazkur maqola ushbu an‘anani dialektal material asosida davom ettirib, semantik komponentlar dialektal nutqda faqat ma‘no farqlari emas, balki madaniy bilimlar strukturasi sifatida ham amal qilishini ko‘rsatadi. Shuningdek, dialektologik tadqiqotlarda keng qo‘llaniladigan “realya” tushunchasi kognitiv-semantik nuqtayi nazardan aniqlashtiriladi: realya faqat predmetning o‘zi bilan cheklanmay, balki u bilan bog‘liq ssenariyli bilimlar, baholash mezonlari va ijtimoiy me‘yorlar majmui sifatida talqin qilinadi. Xalq og‘zaki ijodi va etnografik materiallar konsept periferiyasini izohlashda muhim manba bo‘lsa-da, mazkur tadqiqotda asosiy e‘tibor til birliklarining o‘zida mujassamlashgan semantik va pragmatik signallarni aniqlashga qaratildi.

Xulosa. Mazkur maqolada o‘g‘uz shevalari leksik tizimida madaniy konseptlarning ko‘p qatlamli kognitiv-semantik struktura sifatida namoyon bo‘lishi asoslab berildi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, konseptning semantik yadrosi nominativ barqarorlikni ta‘minlovchi asosiy belgilardan iborat bo‘lib, u turli dialektal realizatsiyalarda nisbatan o‘zgarmas xususiyat kasb etadi. Periferik qatlam esa, aksincha, lokal tajriba, xo‘jalik-madaniy sharoitlar va ijtimoiy muhit ta‘sirida shakllanib, konseptning hududiy variativligini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Baholovchi-normativ komponentlar orqali esa jamoa tomonidan qabul qilingan ijtimoiy me‘yorlar, qadriyatlar va stereotiplar til birliklari orqali ifodalanadi hamda nutq jarayonida faol reallashadi.

Tadqiqot natijalari dialektal variativlikni faqat nomlashdagi tafovutlar bilan izohlash yetarli emasligini ko‘rsatdi. Aksincha, variativlik konseptual periferiyaning turlicha qurilishi, ya‘ni bir xil predmet yoki hodisaning turli hududlarda turlicha tajriba va baho asosida idrok etilishi bilan bog‘liq ekani aniqlandi. Shu bilan birga, o‘g‘uz shevalarida ssenariyli bilim formatlarining muhim o‘rin tutishi, ya‘ni konseptlarning tipik vaziyatlar va kommunikativ modellarda faol namoyon bo‘lishi kuzatildi. Bu esa konseptni statik birlik sifatida emas, balki dinamik, nutq jarayonida ochiladigan kognitiv tuzilma sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar kognitiv dialektologiya doirasida nazariy ahamiyat kasb etadi. Xususan, sheva leksikasini konseptual maydonlar tizimi sifatida modellashtirish imkoniyati asoslandi, konseptning ichki strukturasi va uning dialektal realizatsiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlashtirildi. Amaliy jihatdan esa tadqiqot natijalari dialektal lug‘atchilikni takomillashtirishda qo‘llanishi mumkin: bunda leksik birliklarning izohlarini faqat nominativ ma‘no bilan cheklemasdan, ularni konseptual belgilar, baholovchi komponentlar hamda pragmatik funksiyalar bilan boyitish maqsadga muvofiqdir.

Kelgusida tadqiqotni chuqurlashtirish maqsadida o‘g‘uz shevalarining alohida hududiy ko‘rinishlari bo‘yicha kengroq empirik materiallar asosida konseptual tizimni

o'rganish zarur. Xususan, korpusga yaqinlashtirilgan dialektal materiallar yordamida konseptlararo tarmoq aloqalarini aniqlash, shuningdek, avlodlararo nutqdagi o'zgarishlar asosida konsept periferiyasining dinamikasini tadqiq etish istiqbolli yo'nalishlardan biri sifatida ko'riladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили лексик семантикаси. Тошкент: Фан, 2006. 320 б.
2. Ҳожиёв А. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 2004. 240 б.
3. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. Ўзбек диалектологияси ва шевалар лексикаси. Тошкент: Фан, 1987. 296 б.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология. Москва: Академия, 2001. 208 с.
5. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. Москва: Высшая школа, 1969. 384 с.
6. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press, 1987. 614 p.
7. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Москва: Академический проект, 2004. 992 с.
8. Johanson L., Csató É. Á., eds. The Turkic Languages. London; New York: Routledge, 1998. 331 p.
9. Heine B. Cognitive Foundations of Grammar. Oxford: Oxford University Press, 1997. 230 p.
10. Sa'dullayeva M.S. O'zbek shevalarida polisemiya (o'g'uz lahjasi misolida). (f.f.f.d. (PhD) dissertatsiyasi). Jizzax, 2025. 170 b.

Ajiniyaz atindagi
NOKIS MAMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI
N M P I
1934